

HUMANISTIČKO VASPITANJE IZVAN ŠKOLE I PORODICE

Milan Matijević

Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

milan.matijevic@ufzg.hr

Sažetak - Humanističko vaspitanje predstavlja pristup i proces koji se temelji na radovima humanističkih psihologa, prije svega Abrahama Maslowa i Carla Rogersa. Takvo vaspitanje naziva se još i vaspitanjem koje je usmjereno na čovjeka (osobu, učenika). Humanističko vaspitanje stavlja naglasak na mogućnost izbora, odnosno slobodu izbora sadržaja, aktivnosti, trajanja itd. U školi i porodici te su mogućnosti izbora znatno smanjene i ograničene. Zato mladima i odraslima ostaje slobodno vrijeme koje mogu provoditi izvan škole, porodice i radnog mjesta. U ovom radu slobodno vrijeme se shvaća kao vrijeme koje neka osoba može slobodno birati i koristiti isključivo za sebe i svoje potrebe, zatim to je vrijeme za optimalno ostvarivanje vlastitih mogućnosti te vrijeme za samopotvrđivanje vlastitih želja i mogućnosti (Maslow). Važna zadaća savremene škole je razvoj kompetencija koje su važne za organizaciju vlastitog života u slobodnom vremenu.

Aktivnosti u slobodnom vremenu su rasterećene krutih okvira kakve često nameću školski kurikulumi i školska pravila. Uz takva pravila teško je doživjeti cjelovito ostvarenje odnosno samoostvarenje ljudske jedinice – čovjeka. I pored spoznaje i svijesti da to nije prihvatljivo školska događanja su još uvijek pretežno usmjerena na kognitivni razvoj. Iako su neki projekti i pravci reformske pedagogije prije stotinu godina nudili vaspitanje i nastavu koja je bliža potrebama svakog pojedinca (prije svega John Dewey, Marija Montessori, Rudolf Steiner i Celestin Freinet) škola je i dalje ostala naglašeno intelektualistička.

Kod humanističkih pedagoga velika se pažnja posvećuje uređenju poticajne sredine za učenje i samopotvrđivanje djece i odraslih. Danas je važno preispitati klasične definicije slobodnoga vremena te ulogu toga vremena i aktivnosti u životu djece i odraslih. Znatnu ulogu u tome imaju digitalni mediji i načini komuniciranja (pametni telefoni, internet, društvene mreže). Humanistička pedagogija treba teorijski objasniti dileme koje se javljaju uz odnos realnog i virtualnog te aktivnog i pasivnog u slobodnom vremenu. Tim pitanjima bavi se autor ovog rada.

Ključne riječi: humanističko vaspitanje, humanistička pedagogija, poticajna obrazovna sredina, slobodno vrijeme

Uvod

Razvoj digitalnih medija u proteklih dvadesetak godina bitno je utjecao na način komuniciranja u školi, na radnim mjestima te u privatnim životima djece, mladih i odraslih. Televizijski primopredajnici, kompjutori s internetom te mobilni telefoni koji su danas mnogo više od uređaja za telefoniranje i slanje tekstovnih poruka, su doživjeli revoluciju u tehnološkom razvoju. Od kvalitetnih televizora u obliku sanduka (prije dvadeset godina) do velikih televizijskih ekrana koji stoje na zidu (plazma) prošlo je tek desetak godina. Osim vanjskog oblika znatno je tehnološki napredovala i proizvodnja televizijskog programa i ponuda atraktivnih sadržaja (reality show, dokumentarne emisije, izuzetno zanimljive televizijske serije (brazilske, meksičke, turske...), televizijski praćenje natjecanja mladih muzičkih talenata, zauzimaju važno mjesto i traže dosta vremena u životima mladih i odraslih. Tu su i interaktivne video igre za koje je potreban velik televizijski ekran, a koje jednako privlače djecu i odrasle.

Današnji mobilni telefonski uređaji se s pravom sve češće nazivaju pametnim telefonima. Razgovor i slanje SMS poruka samo su neke od brojnih funkcija ovih malih i atraktivnih uređaja. To su danas već više kompjuteri koji omogućuju sve ono što i veliki kompjuteri i laptopi. Posjednik pametnog telefona je na svakom mjestu gdje ima kvalitetnu vezu dostupan svakome u svijetu. Vlasnik ili vlasnica takva uređaja može slušati muziku, igrati video igre, fotografirati kvalitetnim fotosnimacom, ali i video kamerom, uspostaviti video vezu s bilo kim u svijetu, orijentirati se u prostoru (GPS uređaj), kalkulator, sat, kalendar, zapisati svoje obveze u podsjetnik koji će zvučnim signalom podsjetiti na važne obaveze, pretraživati i pronalaziti važne informacije u računalnim bazama, snimati zvučne ili video informacije i poslati ih bilo kome u svijetu. Veći dio tih mogućnosti imaju i najnoviji iPad kompjutori koji su veliki kao manja knjižica ili bilježnica. Većina kavana i hotela omogućuje korisnicima svojih usluga besplate internetske veze kao dio uobičajene ponude i standarda usluga.

Većina kuća i stanova čiji su vlasnici građani srednjeg imovnog stanja posjeduju i više od jednog suvremenog televizijskog prijemnika te više od jednog moćnog kompjuterskog uređaja za internetsku ponudu koja je veoma atraktivna i koja nudi sadržaje i aktivnosti koji privlače pažnju djece, mladih i odraslih, a da bi svi došli na red sa svojim željama u kući ili stanu često se nalazi i više takvih kompjuterskih uređaja u vidu stolnog kompjutera, prijenosnog laptopa ili moćnih i atraktivnih iPad uređaja.

Sve smo prethodno opisali i nabrojali da bismo upozorili i opokušali objasniti neke pedagoške fenomene koji se uz tu moćnu i atraktivnu informatičko-komunikacijsku tehnologiju javljaju. Prvo i pedagoški veoma značajno pitanje bi moglo glasiti: Tko ili što danas najviše stvarno utječe na vaspitanje djece i mladih? Drugo: Koliko su nabrojani digitalni komunikacijski mediji utjecali na stilove života, komuniciranja i provođenja slobodnog vremena? Medijska pedagogija je mlada pedagojska disciplina, ali zbog svega nabrojanih u komunikacijskoj tehnologiji ta pedagojska disciplina mora intenzivno raditi na razvoju istraživačkih instrumenata i provođenju kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja kako bi se moglo ponuditi zadovoljavajuća i naučno utemeljena objašnjenja o tome što se stvarno događa u procesu odrastanja i životima mladih i odraslih te koliko i kako se na te pedagoške procese može utjecati. U nekim od tih pitanja koja se odnose na ulogu novih medija u slobodnom vremenu te sadržaje i aktivnosti koje u slobodnom vremenu djece i mladih uvjetuju ti mediji bit će riječi u nastavu ovog teksta.

Neka egzemplarna istraživanja o sadržaju aktivnosti u slobodnom vremenu

Brojni su autori istraživali pitanja količine i provođenja slobodnog vremena od strane djece, mladih i odraslih (Arbunić, 2004; Badrić, 2011), Badrić i Prskalo, 2011), Biernat, 2011), Ilišin, 2000; Martinčević, 2010; Mlinarević i sur. 2007); Mlinarević i Brust-Nemet, 2012; Moris i sur. 2012,

Prskalo, 2013). Neki od tih radova bave se količinom te aktivnostima u tom vremenu. Ovdje smo, zbog ograničenog opsega ovog rada, za ilustraciju odabrali samo nekoliko takvih istraživanja.

Šiljković, Rajić i Bertić (2007) su ispitivale kako svoje izvanškolsko i izvannastavno vrijeme provode učenici primarnog obrazovanja (N=1411). Autorice objavljuju da je utvrđeno kako su među izvannastavnim i izvanškolskim aktivnostima najzastupljenije sportske aktivnosti: 45% dječaka te 23% djevojčica na prvo mjesto od izvannastavnih i izvanškolskih aktivnosti biraju sportske sadržaje i aktivnosti.

S. Rađa (2010) objavljuje rezultate istraživanja o tome kako učenici osnovne i srednje škole s područja Dalmacije koriste medije u svom izvanškolskom životu i slobodnom vremenu (N=688). Utvrđeno je da učenici osnovne škole koriste digitalne medije uglavnom za igranje (20%), slušanje glazbe (32%) te gledanje TV emisija (33%). Učenici srednje škole koriste te medije za igru 10%, za slušanje glazbe 41%, te za gledanje TV 35%. Zaključuje se da su učenici osnovne i srednje škole veliki konzumenti usluga ovih medija (65,5% ih gleda televiziju i sluša glazbu). Nađene razlike nisu statistički značajne s obzirom na spol i razred koji pohađaju ispitanici.

I. J. Martinčević (2010) je ispitivala kako slobodno vrijeme provode učenici osnovne škole (učenici šestog i sedmog razreda u Varaždinu; N=173). Sportske izvanškolske aktivnosti prakticira 61% dječaka i 24% djevojčica. Od ukupnog uzorka ispitanika svakodnevno se nekim vidom sporta bavi 41% ispitanih učenika (više dječaci u odnosu na djevojčice). Računalne igre svakodnevno igraju dječaci i djevojčice, ali dječaci mnogo više od djevojčica (75% prema 29%).

Ilišin (2009) se bavi pitanjem stvarnog i poželjnog slobodnog vremena studenata. Iz rezultata je vidljivo da studenti žele sudjelovati u sportskim aktivnostima više negoli to čine. Rezultat je to vjerojatno znanja o korisnosti bavljenja sportom, ali drugi razlozi ih odvrćaju od tih aktivnosti (slabe navike, drugi atraktivni sadržaji isl). Sportom se aktivno bavi tek petina studenata.

Badrić i Prskalo (2011) su objavili pregled izabranih istraživanja o slobodnom vremenu djece i mladih s naglaskom na njihove tjelesne aktivnosti. U jednom od prikazanih istraživanja u ovom radu (Heyes, prema Badrić i Prskalo, 2011:483) konstatira se da je glavna aktivnost slobodnog vremena za mlade u Engleskoj gledanje televizije nakon čega slijedi slušanje glazbe, pisanje zadaće i rad na računalu. Sportske aktivnosti manje su zastupljene i to uglavnom nogomet i vožnja biciklom za dječake te hodaње i plivanje za djevojke. Na temelju više prikazanih istraživanja autori zaključuju da djeca i mladi većinu slobodnog vremena provode pred ekranima televizora i računala te da je udio tjelesnih aktivnosti nešto veći kod djece u odnosu na mlade, te da su dječaci i mladići tjelesno aktivniji od djevojaka.

Na prigodnom uzorku (N=36) studenata iz Čakovca jednostavnim upitnikom Breslauer i Martinić (2013) saznaju da se sportskim aktivnostima u slobodno vrijeme bavi čak 94% ispitanika te da se odabranom sportskom aktivnošću bave jednom ili dvaputa tjedno (63% ispitanika), a 37% tri puta tjedno. Od sportskih aktivnosti kojima se ispitanici studenti bave navedene su šetnja, plivanje, trčanje, vožnja bicikla, rolanje, aerobik te nogomet, košarka i tenis. Osobnu fizičku kondiciju ispitanici su na skali od pet stupnjeva najčešće ocjenjivali ocjenom 3 ili 4 (83% ispitanika).

E. Biernat (2011) je istraživala koliko studenti u Warszawu sudjeluju u sportskim aktivnostima (N=1100). U natjecateljskim sportovima, od ukupnog broja ispitanih, sudjelovalo je 8% ispitanika, a samo 5% su bili članovi nekih sportskih klubova. Redovito prakticira neke

sportske aktivnosti čak 90% ispitanih studenata, sezonski njih 29%, a 11% povremeno. Postoje značajne razlike između studenata druge i četvrte godine studija. Aktivniji su studenti druge godine studija od studenata koji su na četvrtoj godini.

Jednostavnim upitnikom koji je sastavljen od pitanja koja su u svojim istraživanjima imale Biernat (2011) i Breslauer i Martinić (2014) autor ovog teksta je ispitao (jesen 2014.) prigodni uzorak studentica 2. i 4. godine učiteljskog studija na Učiteljskom fakultetu u Zagrebu i Petrinji (N=301). Ovdje prezentiramo samo rezultate koji su usporedivi s rezultatima Biernat (2011) i Breslauer i Martinić (2014). Iz našeg uzorka sportskim aktivnostima se bavi 77% ispitanika. Jednom ili dvaputa tjedno sportskim aktivnostima se bavi 50,50% ispitanika, a triputa tjedno još 16% ispitanika. Redovito prakticira neke sportske aktivnosti 22%, povremeno 65% ispitanika, a sezonski 11% ispitanika. U natjecateljskim sportovima sudjelovalo je 11% ispitanika. Najčešće aktivnosti kojima se bave ispitanice su trčanje, vožnja bicikla, ples, rolanje, brzo hodanje te vježbanje u teretani. Prosječna ocjena samoprocjene vlastite fizičke kondicije za ispitanici uzorak je 3,14. Najčešća ocjena fizičke kondicije je 3 (51%), ocjenom vrlo dobar vlastitu fizičku kondiciju ocijenilo je 27% ispitanika, a ocjenom 5 samo 5% ispitanika.

Miliša (2012) objavljuje rezultate istraživanja položaja djece i mladih uz digitalne medije, napose TV. Među podacima je posebno uočljiv onaj koji govori da jedanaest posto učenika sjedi dnevno više od pet sati ispred računala, jedna četvrtina je više od sat i pol uz mobitel, a dvanaest posto je više od pet sati ispred televizora. Ovi rezultati su izazov za pedagoge i psihologe, ali treba imati u vidu da su, zbog velikih i revolucionarnih promjena u području digitalne tehnologije atraktivnosti aktivnosti koje omogućuju korisnicima ovi podaci podložni promjenama, pa se pet ili više godina za neke rezultate istraživanja ovdje može smatrati zastarjelim. Ispitanici koji su obuhvaćeni citiranim istraživanjima su danas studenti, odnosno već pri kraju studija. Zato je, zanimljivo pogledati kakav odnos prema digitalnim medijima imaju današnji studenti koji su u dobi u kojoj bi bili ispitanici koje je Miliša (2008) ispitivao. Ispitanice studentice učiteljskog studija (Matijević, 2014; N=301; dob 20 do 22 godine) provode radnim danom uz aktivno korištenje pametnih telefona prosječno 4 sata, uz PC 2 sata, a uz TV 1 sat. U vrijeme vikenda ovi ispitanici su aktivni uz mobilne i pametne telefone također prosječno 4 sata, uz PC 3 sata, a uz TV 2 sata.

Na temelju kratkog pogleda u rezultate izabranih istraživanja sadržaja aktivnosti u slobodnom vremenu djece i mladih te brojnih drugih koje zbog planiranog opsega ovog teksta nismo analizirali (npr. Arbunić, 2004; Badrić, 2011; Prskalo, 2013; Ilišin, 2000 i dr.), može se uočiti da dominiraju sportske aktivnosti i digitalni mediji, napose internet, pametni telefoni i društvene mreže.

Korisne bi bile analize sadržaja aktivnosti u slobodnom vremenu djece i mladih po godišnjim dobima, odnosno sezonski. Treba imati u vidu da u zimskim mjesecima dan traje samo osam do devet sati, a noć petnaest do šesnaest sati. U kasnim proljetnim te ljetnim i ranim jesenjim danima (oko šest mjeseci) dan traje dvanaest do šesnaest sati pa je i više slobodnog vremena koje djeca i mladi mogu provoditi na otvorenim prostorima, na sportskim terenima ili u prirodi. U preostalim šest mjeseci mnogo je više kišnih i hladnih dana koji nisu pogodni za aktivnosti i boravak na otvorenom, pa se više djece i mladih opredjeljuje za boravak u zatvorenom, uz ekrane računala ili televizora).

Rad kao hobi i aktivnost u slobodnom vremenu

Poznato je da rad ima važnu ulogu u životu čovjeka. Rad kao svjesna aktivnost je imanentno svojstvo čovjeka koje ga bitno razikuje od mnogih drugih živih vrsta. Čovjek svoj rad svjesno planira i organizira i nastoji mu uvijek radu dodijeliti neku svrhu. Jednom je to potreba da se osigura hrana ili sredstva za preživljavanje, ali mnogo puta i ljudska potreba za samostvarivanjem, odnosno za optimalno ostvarivanje i dokazivanje svojih mogućnosti. Posebno je važno ovdje upozoriti na

čovjekovu potrebu za kreativno samopotvrđivanje konstruiranjem, gradnjom te umjetničkim stvaranjem. Čovjek želi izraditi nešto originalno, lijepo, korisno kako bi provjerio svoju spretnost i smisao za lijepo. Dio nabrojanoga često nije moguće ostvariti obavljanjem osnovnih radnih obveza. Kod djece to (rad!) je učenje (prije svega: formalno i neformalno), a kod odraslih obavljanje radnih zadataka za koje se zasluži odgovarajući novac koji služi za plaćanje egzistencijalnih potreba.

Za obavljanje radnih zadataka, prije svega onih koji traže određene motoričke i intelektualne vještine, potrebno je cjeloživotno učenje i usavršavanje. Davno su lov i ribolov predstavljali glavne ljudske djelatnost radi osiguravanja hrane za obitelj te materijala i alata za ostale egzistencijalne potrebe (odjeća, obuća, krov nad glavom...). Danas su lov i ribolov za većinu ljudi zabava i rekreacija, te praiskonska želja i potreba čovjeka da živi u prirodi i s prirodom.

Radne navike se stječu u školi i kod kuće. Škola bi trebala stvarati uvjete za poticanje svih vrsta inteligencije, a ne samo lingvističke i logičko-matematičke prema kojoj je usmjerena većina planiranih školskih i nastavnih aktivnosti. U osnovnim školama na prostorima jugoistočne Evrope i Zapadnog Balkana tehnička kultura te ručni rad i dizajn su izbačeni iz programa, a iz škola su uklonjene radionice u kojima su djeca mogla učiti rukama i radom (učenje djelovanjem, učenje radom). Uvjeti i oprema za poticanje razvoja prostorne te tjelesno-kinestetičke i prirodne inteligencije u osnovnoj obaveznoj školi ne postoje ili su u neprikladnom stanju. Sve je uređeno u i organizirano za poticanje razvoja lingvističke i logičko matematičke inteligencije, kao da će sva djeca nastaviti školovanje u gimnaziji ili kao da će svi postati književnici, novinari i naučnici, a ne majstori i tehničari koji svojim rukama te uz pomoć alata i mašina obavljaju svakodnevne poslove. Sve se to, naravno, odražava i na stil življenja u slobodnom vremenu.

U porodičnom vaspitanju, ali nažalost i u školama, često se može čuti rečenica: Ako ne budeš učio morat ćeš raditi! Odnosno: morat ćeš upisati srednju školu u kojoj se mora raditi rukama!

U isto vrijeme u državama srednje i sjeverne Evrope u osnovnim školama (od prvog do devetog razreda) postoje savremeni kabineti i radionice za domaćinstvo i tehničku kulturu tako da dječaci i djevojčice od početnih razreda osnovne škole mnogo rade na usavršavanju motoričkih vještina (pripremanje hrane, pletenje, šivanje, rezanje, obrada drveta i metala i sl.). Nije problem zaključivati o važnosti tih aktivnosti i stečenih vještina za budući život u odrasloj dobi, posebno prilikom izbora životnih zvanja i zanimaja te repertoara aktivnosti kojima će se tako školovani učenici baviti u slobodnom vremenu u toku svoga života.

Pored svega prethodno nabrojanoga i prikazanog pojedinci se uspiju zahvaljujući vlastitoj motivaciji i prirodnoj darovitosti dići iznad situacije i ostvariti zapažene rezultate u području kreativnih radnih aktivnosti koje nisu dio obaveznih radnih zadataka nego koje se odvijaju u slobodnom vremenu kao dio radno-stvaralačkih aktivnosti kojima čovjek zadovoljava svoje potrebe za samoostvarivanjem.

Aktivno i pasivno u slobodnom vremenu

Djeca, mladi i odrasli sve su više u ulozi pasivnih konzumenata sadržaja koje nude televizija i internet, a sve manje u ulozi aktivnih kreatora događanja, iako raste ponuda interaktivnih igara i simulacija koje se nude putem računala i interneta. No, i pored tih interaktivnih aktivnosti u virtualnom svijetu treba uočiti da je uz takve aktivnosti osoba tjelesno i fizički nedovoljno aktivna što nakon dužeg bavljenja ima velik utjecaj na zdravlje te ukupno bio-psiho-socijalne stanje ljudske jedinice.

Odnos realnog i virtualnog u slobodnom vremenu mladih i odraslih važan je fenomen kojim se trebaju baviti pedagozi. Istraživanja odnosa pojedinca prema realnom i virtualnom u svom okruženju mogu znatno pomoći u naučnom objašnjavanju zakonitosti razvoja te veza i odnosa stilova življenja i

načina komuniciranja pojedinca sa svojim okruženjem. Zbog neodgovarajuće pripremljenosti za snalaženje u realnom i virtualnom svijetu pojedinci često imaju mnogo nesporazuma s okolinom i prirodnim okruženjem (sukobi, otuđenost, izoliranost, asocijalno ponašanje...).

U jednom našem istraživanju ispitanik (maturant srednje škole) je izjavio: „Svi pričaju da internet povezuje ljude a moje iskustvo mi govori da internet razdvaja ljude. Od kada imam internet u kući ja se sve manje družim s mojim prijateljima i rođacima.“ Slične izjave su registrirane i u istraživanju o slobodnom vremenu odraslih jer su ispitanici uočili da brojne televizijske filmske serije znatno smanjuju vrijeme u kojem se susjedi i prijatelji druže uz razgovor ili razne društvene i sportske igre, jer žele provoditi vrijeme u praćenju sudbina filmskih junaka, ne shvaćajući zapravo da „žive“ u nečijim tuđim životima i sudbinama a zanemaruju vlastiti život. Komuniciranje in vivo ili na društvenim mrežama? Dilema je koju treba u svom životu rješavati svaki pojedinac. Jesu li mladi i odrasli osposobljeni za upravljanje vlastitim slobodnim i ukupnim vremenom? Nažalost, (ne)socijaliziranost pojedinaca kojima svjedočimo svakodnevno u školi i izvanškolskom vremenu pokazuju da brojni pojedinci imaju problema sa sobom i svojom okolinom baš zbog nerazumijevanja važnosti realnog i virtualnog događanja u svom životu i okruženju. Pedagogija i pedagozi mogu i trebaju u tom području istraživati, objašnjavati i djelovati.

Igre u stvarnosti ili on-line

Igra ima važnu ulogu u zadovoljavanju osnovnih ljudskih potreba (Maslow!) od djetinjstva do kraja života – cjeloživotno. Uz igru se uče i stječu važne radne i životno važne kompetencije (govor, kretanje, ples, pjesma, sportske vještine koje su izravno važne i za obavljanje radnih zadataka). Posebno važan sadržaj i aktivnost u slobodnom vremenu djece i odraslih zauzimaju igre. Pedagozi uočavaju da u životima djece, mladih i odraslih sve više vremena zauzimaju igre pomagane digitalnim medijima (video igre, on-line igre). Već ima pedagoških, psiholoških i socioloških istraživanja koja nastoje otkriti i objasniti ulogu takvih igara u kvaliteti i stilu života pojedinca (Arbunić, 2004; Baake, 2007; Biernat, 2011; dieser, 2013; Hugger, 2010b; Ilišin, 2000).

Pedagogija i pedagozi nastoje objasniti vaspitanje i odrastanje uz takve igre. Rezultat takvih proučavanja i objašnjavanja su i klasifikacije igara. Nazivi igara u tim klasifikacijama govore o njihovoj prirodi i pedagoškim očekivanjima. Tako se s obzirom na uloge i odnose sudionika igara govori o suradničkim i natjecateljskim igrama, s obzirom na mjesto igranja može se govoriti o igrama u prirodi (igru u vodi, igre na snijegu...) i igrama u zatvorenim prostorima (stan, kuća, učionica...). Također, s obzirom na mjesto igranja razlikujemo igre u realnom i igre u virtualnom svijetu. Posebno se izdvajaju u odnosu na ostale s obzirom na prirodu aktivnosti sportske igre. Sve od nabrojanih igara mogu biti koristan sadržaj u slobodnom vremenu, ali je važno uspostaviti određenu ravnotežu s obzirom na vrijeme posvećeno određenoj vrsti igara. Sva djeca i odrasli nisu jednako sposobni svjesno kontrolirati i regulirati vrijeme posvećeno određenoj vrsti igara, a poznato je da neke igre lako dovedu do ovisnosti i neželjenih oblika socijalnog ponašanja (npr. kartanje, kockanje, video igre...). Pedagozi, psiholozi i drugi stručnjaci koji se bave pitanjima vaspitanja i odrastanja lako će objasniti što će se u razvoju djece i mladih, ili u životima djece, mladih i odraslih događati ako u ukupnom vremenu posvećenom spomenutim igrama ako je netko svakodnevno sudionik natjecateljskih video igara, a što ako je sudionik natjecateljskih sportskih igara ili suradničkih igara na raznim mjestima i u različitim prostorima.

Glavna logička i znanstvena (pedagoška) pitanja kreću se oko dilema: aktivno i pasivno te realno i virtualno u slobodnom vremenu djece i mladih. Također, znanstvene interese privlači i razmatranje odnosa aktivnosti na otvorenom ili u zatvorenim prostorima koje se događa u slobodnom vremenu djece, mladih i odraslih..

Novo vrijeme donosi nove običaje i u području stilova učenja i življenja u slobodnom vremenu. Digitalni (novi) mediji su znatno izmijenili stilove komuniciranja i življenja u proteklom godinama. U bliskoj budućnosti taj utjecaj digitalnih medija će biti i veći. Prije svega, ovdje se misli na računala i internet sa svim onim što omogućuju (društvene mreže, istraživanje, učenje, igre i simulacije...) te satelitska televizija koja nudi obilje zabavnih, naučnih, sportskih, poučnih i umjetničkih sadržaja. Neka naša ranija istraživanja su ukazala da odrasle osobe nisu svjesne količine slobodnog vremena niti načina kako ga provode. Tako je većina ispitanika izjavljivala da nemaju slobodnog vremena zbog prezaoplenosti na radnom mjestu ili obveza oko kućanstva i poslova u obitelji, a na pitanju koliko dnevno vremena provode gledajući različite emisije na televizijskim ekranima odgovori su se kretali o jednog sata do više sati dnevno (Matijević, 1978). Po uzoru na naslov „Automobil i njegov čovjek“ u knjizi Pedagogizacija čovjekove okoline (Furlan, 1974) ovaj smo fenomen (ne/svjesnost uloge televizije u slobodnom vremenu odraslih osoba) tada objasnili uz naslov „Televizor i njegov čovjek“. Nije se mnogo situacija promijenila danas. Samo danas uz televiziju iz onog vremena imamo mnogo atraktivniju satelitsku televiziju te računala, internet i društvene mreže koji mnogo više i snažnije 'upravljaju' slobodnim vremenom mladih i odraslih.

Količina vremena koje se provodi u tjelesnim, radnim i sportskim aktivnostima se smanjuje a povećava se količina vremena koje se provodi u pasivnom konzumiranju sadržaja koje na svojim ekranima nudi televizija ili internet. Također, vrijeme provedeno u izravnom (licem-u-lice) druženju s prijateljima i rođacima se smanjuje, a povećava se količina vremena koja se posvećuje komuniciranju s prijateljima i rođacima putem interneta i društvenih mreža (Facebook, Skype, Twitter i sl.). Sve više mladi i odrasli posvećuju praćenju sporta na televizijskim ekranima umjesto aktivnog bavljenja sportskim aktivnostima, ili sve se više djeca, mladi i odrasli igraju on-line (na igrama koje traže stalnu internetsku vezu), a sve manje individualnim i društvenim igrama u stvarnosti. To je već postao problem koji privlači pozornost pedagoga, psihologa, psihijatarata...

Važno za pedagogiju je i pitanje realnog i virtualnog u ukupnom slobodnom vremenu (ali i u onom koje se ne smatra slobodnim!). Ponekad su djeca više spoznaja o prirodi i svijetu koji ih okružuje stjecali gledanjem u ekrane televizora ili računala negoli u prirodnoj stvarnosti. Sve je više anegdota u životima mladih koje su rezultat nerazumijevanja i stečenih miskoonceptata putem digitalnih medija umjesto susreta s prirodom u stvarnosti. Tako predškolska i školska djeca ne znaju koje ej boje ili koliko je velika neka životinja ili biljna jer su predodžbe o tome stjecali isključivo na vizualnim medijima bez odgovarajućeg pedagoškog vođenja. Zato je za mnogo djece krava ljubičaste boje (zbog svakodnevnog gledanja reklame za švicarsku čokoladu „Milka“), mlijeko se dobiva iz tetrapaka, a sekvoja i bonsai¹ su stabla koja rastu u prašumi. Sličnih miskoonceptata u znanjima djece i dorašlih ima mnogo a ove navodimo kao egzemplarne predstavnike za bolje razumijevanje teme o kojoj je ovdje riječ.

Aktivnosti u slobodnom vremenu

Teško je sustavno nabrojati aktivnosti kojima se mladi i odrasli bave u slobodnom vremenu, a još teže opisati i objasniti (naučno) njihovu ulogu u životu pojedinaca. Ovdje ćemo napraviti tek jednu preliminarnu listu za ilustraciju naučne rasprave i teza iz ovog teksta.

¹ Sekvoja i bonsai na fotografijama bez didaktičkih intervencija izgledaju impresivno, lijepo, golemo..., ali je bonsai vrsta ukrasnog drveta koje naraste 50 do 60 cm u visinu, a stablo sekvoje može rasti u visinu i više od stotinu metara s opsegom stabla pri zemlji od nekoliko metara. Zato se takva stabla za didaktičke potrebe fotografiraju s nekim poznatim predmetom ili čovjekom, jer djeca imaju predodžbu veličine čovjeka ili nekog predmeta iz svakodnevnice okoline, pa mogu uspoređivanjem steći pravilnu predodžbu o veličini stabala bonsai ili sekvoje.

Već smo isticali da sve aktivnosti koje privlače pojedinca u onom dijelu dana ili godine koje se može nazvati slobodnom vremenu trebaju pridonijeti zadovoljavanju osnovnih ljudskih potreba te stvaranju uvjeta za optimalno (samo)ostvarivanju mogućnosti ljudske jedinke. Oslonimo li se tek na neke od teorija koje nastoje objasniti osnovne ljudske potrebe (npr. Abrahama Maslowa) onda bi na toj listi trebale naći mjesta sadržaji i aktivnosti koji su u funkciji zadovoljavanja fizioloških potreba te potreba za sigurnost, pripadnost, ljubav, samopoštovanje te samopotvrđivanje. Moglo bi se dominantne aktivnosti koje pojedinci bave tijekom slobodnog vremena analizirati iz perspektive zadovoljavanja nabrojanih ljudskih potreba, ali analiza tih aktivnosti u nastavku ne slijedi tu logiku.

I površno poznavanje fenomena slobodno vrijeme pokazuje da ga svi pripadnici ljudske vrste koriste za odmor, razonodu, putovanje, upoznavanje svoje okoline i čitava svijeta (putovanje). Sve nabrojano bismo mogli označiti i svrhom slobodnog vremena, odnosno odgovorom na pitanje: Čemu služi slobodno vrijeme?

Odmor može značiti promjenu aktivnosti ali i odustajanje od bilo kakvih aktivnosti (sjedenje, ležanje, meditiranje, promatranje ljudi ili prirode). Tako će netko tko je satima sjedio (učio, pisao, slikao..) možda poželjeti šetati ili plivati, a drugi koji je dugo šetao ili plivao će poželjeti sjediti ili ležati (izležavati se). Sve je to u funkciji zadovoljavanja osnovnih čovjekovih potreba.

Mnoge obvezne aktivnosti djece i odraslih su ponekad monotone i dosadne. Svakodnevno obavljanje bilo kojeg posla dovodi do dosade, ma koliko posao bio atraktivan, zanimljiv, ugodan... Kuhanje je nekima posao, a drugima razonoda (hobi). Zidanje i svi drugi vidovi građenja su nekima osnovna profesija i izvor prihoda za preživljavanje, a drugima rekreacija, odnosno aktivnost za zadovoljavanje vlastitih potreba za samodokazivanje i samoaktualizaciju. Sviranje je nekome profesionalan djelatnost, a drugima prigoda za zabavu i odmor.

Mnogi su se počeli baviti nekim aktivnostima iz razonode i hobija, a kasnije je to preraslo u aktivnost koja predstavlja značajan izvor prihoda za pojedinca ili obitelj (npr. izrada ukrasnih predmeta, zatim voćarstvo, pčelarstvo, ribarstvo...)

U posebnu skupinu aktivnosti za slobodno vrijeme ćemo ipak izdvojiti istraživanje i kreativno umjetničko stvaranje. Škola ima veliku ulogu u pripremanju pojedinca za takve aktivnosti učenjem određenih vještina od početka do kraja školovanja te razvijanjem interesa i motivacije za te aktivnosti. Posebna aktivnosti u tom kontekstu je cjeloživotno učenje. Mnogi se raduju odlasku u mirovinu kako bi mogli učiti i ono što tijekom radnoga vijeka nisu stigli (npr. svirati neki instrument, govoriti neki jezik, usavršavati tehnike slikanja, crtanja..., usavršavati kuharske vještine itd.). Uz cjeloživotno učenje ide svakako i čitanje. Čitanje kao vještina te kao interes i potreba, su izuzetno zahvalna aktivnost za djecu i odrasle. Čitanjem se uči, održava intelektualna kondicija, razvija mašta, i omogućuje uživanje i odmaranje. Umjetničko stvaranje (slikanje, crtanje, modeliranje, komponiranje, pisanje pjesama i drugih vrsta literarnih radova) je mnogima učinilo slobodno vrijeme ljepšim dijelom ukupnog života te pružilo šansu za zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba.

Učenje i čitanje bude stalnu želju čovjeka za istraživanjem i otkrivanjem svijeta u kojem živi. Djeca i odrasli mogu (individualno ili u grupi) svakodnevno pokušavati otkrivati tajne okruženja u kojem žive, a mogu se i specijalizirati za određene teme te posvećivati svakodnevno i više sati proučavanju i istraživanju u tom području (npr. numizmatika, arhitektura, speleologija, biljni i životinjski svijet, religija, povijest kraja u kojem žive itd.).

Podsjetimo i ovdje na tvrdnje koje se često spominju u krugu stručnjaka koji se bave pitanjima cjeloživotnoga učenja: Nemoguće je ne učiti! I, nema ljudske jedinke koja ne voli učiti! Samo nitko ne voli (niti djeca, niti odrasli) da ih se na učenje prisiljava, odnosno da ih se prisiljava učiti nešto što ih ne zanima ili što smatraju nepotrebnim). Uči se čitanjem i gledanjem, ali mnogo se nauči putovanjem,

radom, istraživanjem... Putovanje je mnogima hobi, prigoda i želja da se zadovolje neke svoje interese, potrebe ili životne želje.

Druženjem se zadovoljavaju različite ljudske potrebe tijekom čitava života. Djeca rado sjede, razgovaraju dovikuju se, izmišljaju šale... i na taj način uče određene važne socijalne vještine. Mladi i odrasli mogu satima sjediti na plaži, na obali rijeke, u nečijem stanu ili u klubu, te razgovarati o svakodnevnim životnim temama, bez jasnog cilja i dnevnog reda. A sve su to važne aktivnosti koje se događaju u slobodnom vremenu, a koje su značajne u ukupnom sadržaju života ljudske jedinice. Za tu svrhu izrađuju se i uređuju posebni prostori i oprema na trgovima, plažama, obalama rijeka i mora, u parkovima itd.

Dok se neki raduju neradu (ljenčarenju, dokolici) drugi se vesele svakodnevnom radu; raduju se što mogu zdravi i veseli nešto izraditi, učiniti nekome neku uslugu (volonterski rad) proizvesti nešto što će poslužiti nima samima ili što će radovati ukućanima, prijateljima, rođacima ili nepoznatim ljudima. Rad (vrt, voćnjak, pčelinjak, gradnja, kuhanje, pripremanje kolača, slikanje, sviranje, kreativno stvaranje, književno stvaralaštvo...

Očuvanje i zaštita prirode privlači sve više mladih i odraslih da tome posvete dio svoga slobodnog vremena. Ekološko vaspitanje u školi ima zadatak razvijati svijest o važnosti i potrebi očuvanja prirode pa se, kao rezultat toga vaspitanja, kasnije dio mladih i odraslih opredjeljuju za volonterski rad u ekološkim grupama (Davidson i Stebbins, 2011).

Za mnoge prethodno spomenute aktivnosti kažemo da su nekome hobi. Bitno obilježje tih aktivnosti su da se izvode zbog osobnog zadovoljstva, a ne zbog stjecanja neke materijalne koristi. Hobi može biti u području svih vidova ljudskog življenja, rada i stvaranja, ali je važno da mu svrha nije zarađivanje novca za život. Međutim, ponekad se događa, kako je spomenuto, da hobi aktivnosti prerastu prvotnu svrhu (aktivnost iz osobnog zadovoljstva) te počnu zahtijevati i više vremena od onoga koje se smatra „slobodnim vremenom“ te se očekuje i više sudionika od osobe koja je neki proces pokrenula. Granice između hobija i rada koji donosi dobit su ponekad veoma tanke, baš kao što je neodređena i granica između onoga što se naziva slobodno vrijeme i vrijeme koje nije „slobodno“.

Sve prethodno spomenute teme iz konteksta slobodnog vremena (raznoda, dokolica, učenje, istraživanje, igra, volontiranje, druženje, kreativno umjetničko stvaranje...) mogu biti predmetom ozbiljnih znanstvenih istraživanja i rasprava u kontekstu pedagogije slobodnog vremena te medijske i socijalne pedagogije.

Medijska pedagogija, socijalna pedagogija i pedagogija slobodnog vremena

Humanističkim vaspitanjem izvan škole i porodice bave se različite znanosti. Ipak, posebnu usmjerenost na tu tematiku te proučavanje zakonitosti koje objektivno postoje u tom području posvećuju medijska pedagogija, pedagogija slobodnog vremena te socijalna pedagogija. Ovdje ćemo samo podsjetiti na važnija epistemološka obilježja ovih pedagoških znanstvenih disciplina (više kod Mundy, 1998; Opaschowski, 1996 i 2006; Sivan i Ruskin, 2000; Laniado i Pietra, 2005; Bouillet i Uzelac, 2007; Budimir-Ninković, 2008; Tolić, 2009 te Hobmair, 2012).

U kontekstu medijskog vaspitanja trebaju mladi ljudi: upoznati širenje i utjecaj medija, naučiti razumijevanje i vrednovanje medija, naučiti kreativno korištenje medija, naučiti izabrati i vrednovati medije, naučiti promatrati medije u društvenom kontekstu (Hobmair, 2012: 272). Da bi se postigao cilj medijske pedagogije, medijsko vaspitanje treba pridonijeti da kod čitatelja, slušatelja ili gledatelja (Hobmair, 2012:272): posreduje stručnost i znanje o masovnim medijima, mogućnosti razumijevanja različitih teorija o masovnim medijima imajući u vidu i ključne reakcije te stvara svijest o djelovanju masovnih medija na pojedinca.

Socijalna pedagogija je u Hrvatskoj npr. „gotovo sinonim za odgoj osoba s poremećajem u ponašanju“ (Bouillet i Uzelac, 2007, str. 35). Ova riječ „gotovo“ je dovela do osnivanja posebnog studija na univerzitetu koji osposobljava socijalne pedagoge za prevaspitanje osoba s poremećajima u ponašanju. Njemački autori smatraju da je predmet socijalne pedagogije izvanobiteljski i izvanškolski socijalni rad s mladima (npr, predškolske ustanove, dječji domovi, vaspitna savjetovališta, razni oblici zaštite maloljetnika, maloljetnički popravni domovi i sl.). Socijalna pedagogija predstavlja samostalnu pedagošku disciplinu koja pokušava rješavati posebne vaspitne probleme u društvu budeći kritičku svijest kod mladih (Kock und Ott, S 491).

Zajedničko je spomenutim pedagoškim disciplinama da proučavaju zakonitosti vaspitanja i odrastanja nastojeći kvalitativnim i kvantitativnim istraživačkim metodama otkriti i objasniti činjenice te veze i odnose u procesu vaspitanja izvan porodice i škole, s naglaskom na slobodno vrijeme (usp. Maleš i Mijatović, 1999 te Bouillet i Uzelac, 2007). Tako otkrivene naučne spoznaje omogućuju objašnjavanje, reguliranje i predviđanje u području izvanškolskog i izvanporodičnog vaspitanja (Sužić, 2005: 395 i d.).

Zaključak

Prethodne analize količine i načina provođenja slobodnog vremena pokazuju da to ne može više biti usputna tema za pedagogiju i pedagoge. Ta spoznaja je već dovela do jačanja i afirmacije medijske pedagogije, socijalne pedagogije² te pedagogije slobodnog vremena u sustavu pedagoških disciplina.

Pored liste od osam najvažnijih kompetencija (Preporuka Vijeća EU, 2010) koje djeca i mladi trebaju stjecati u obaveznom školovanju deveto mjesto bi zasigurno trebala zauzimati osposobljenost za pedagoški razumno osmišljeno provođenje slobodnog vremena.

Kao i u školskoj pedagogiji, tako je i u izvanškolskoj humanističkoj pedagogiji slobodnog vremena važno osigurati poticajnu obrazovnu sredinu. Pedagoški voditelji različitih aktivnost u takvoj sredini bi se trebali oslanjati na pedagošku devizu Marije Montessori: Dozvoli mi da to uradim sam(a)! Briga za osiguranje poticajne obrazovne sredine za konstruktivno i pedagoški osmišljeno korištenje slobodnog vremena podrazumijeva izgradnju sportskih terena, izgradnju sportskih dvorana, uređenje parkova, uređenje plaža, šetališta... organiziranje sportskih društava i klubova, organiziranje sportskih natjecanja, organiziranje druženja djece i mladih u izvanškolskom vremenu jer su djeca su u školi samo pola godine! Školske zgrade su nedovoljno iskorištene za izvannastavno i izvanškolsko slobodno vrijeme, jer su u tom vremenu najčešće zaključane. Obrazloženje za takvo stanje je najčešće: nema tko raditi s djecom u to vrijeme, a ne može ih se u skupe školske prostore pustiti da borave sami, bez nadzora odraslih osoba. Kratak odgovor na to bi mogao kratko glasiti: Za državu i društvo je jeftinije plaćati voditelje rekreativnih, sportskih i umjetničkih aktivnosti u školskim prostorima u izvannastavnom vremenu od liječenja ovisnika i delinkvenata svih vrsta do čega će dovesti sakrivanje ispod mostova, u napuštenim zgradama ili mračnim ulicama.

² Treba upozoriti na različite koncepte socijalne pedagogije na europskim prostorima. Posebno su uočljiva dva pristupa (shvaćanja): shvaćanje socijalnu pedagogiju kao znanosti koja se bavi pitanjima odgajanja izvan obitelji i škole (preventivno) i shvaćanja socijalne pedagogije kao znanosti i prakse koja se odnosi na terapeutsko djelovanje, odnosno na otklanjanje poremećaja u ponašanju i svih drugih vidova poremećaja socijalnih odnosa, pa i onih u slobodnom vremenu (Hobmair, 2012: 331 i d.)

S epistemološkog stajališta humanistička pedagogija treba teorijski objasniti dileme koje se javljaju uz odnos realnog i virtualnog te aktivnog i pasivnog u slobodnom vremenu. U tome će znatno pomoći spoznaje medijske i socijalne pedagogije te pedagogije slobodnog vremena, a takve spoznaje će omogućiti znanstveno reguliranje i predviđanje mogućih događanja u procesima koji će se događati i odvijati u slobodnom vremenu i digitalnom medijskom okruženju.

Literatura

- Arbunić, A. (2004). Roditelji i slobodno vrijeme djece. *Pedagoška istraživanja*. 1(2), 221-230.
- Baacke, D. (2007). *Medienpädagogik*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Badrić, M. (2011). *Povezanost kinezioloških aktivnosti u slobodnom vremenu i motoričkih sposobnosti učenika srednje školske dobi* (neobjavljena doktorska disertacija). Kineziološki fakultet, Zagreb.
- Badrić, M. i Prskalo, I. (2011). Participiranje tjelesne aktivnosti u slobodnom vremenu djece i mladih. *Napredak*, 152(3-4), 479-493
- Badrić, M., Prskalo, I. i Matijević, M. (2015). Primary school Pupils' Free Time Activities. *Croatian Journal of Education*. 17(2), 299-232.
- Biernat E. (2011). Sport and other motor activities of Warsaw students. *Biomedical Human Kinetics*, 3, 10 – 13
- Bouillet, D. i Uzelac, S. (2007). *Osnove socijalne pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Budimir-Ninković, G. (2008). *Pedagogija slobodnog vremena (hrestomatija)*. Jagodina: Pedagoški fakultet.
- Budimir-Ninković, G. (2013). *Praktikum pedagogije slobodnog vremena*. Jagodina: Fakultet pedagoških nauka.
- Davidson, L. i Stebbins, R. A. (2011). *Serious Leisure and nature: Sustainable Consumption in the Outdoors*. New York: Palgrave Macmillan.
- Dieser, B. R. (2013). *Leisure Education: A Person-centred, System-Directed, Social Policy Perspective*. Urbana, IL.: Sagamore Publishing.
- Furlan, I. (1974). *Pedagogizacija čovjekove okoline*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hobmair, H. (Ur.) (2012). *Pädagogik*. Köln: Bildungsverlag EINS.
- Hugger, K.U. (Hrsg) (2010a). *Digitale Jugendkultur*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Hugger, K-U (2010b). *Digitale Lernwelten: Konzepte, Beispiele und Perspektiven*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Ilišin, V. (2000). Promjene u slobodnom vremenu mladih. *Napredak*, 141(4), 419-429
- Laniado, N. i Pietra, G. (2005). Naše dijete, videoigre, Internet i televizija. Rijeka: Studio TiM.
- Maleš, D. i Mijatović, A. (1999). Osnovica socijalne pedagogije. U A. Mijatović (Ur.) *Osnove socijalne pedagogije* (337-365), Zagreb: HPKZ.
- Martinčević, J. (2010). Provođenje slobodnog vremena i uključenost učenika u izvannastavne aktivnosti unutar škole. *Život i škola*. 24(2), 19-34.
- Matijević, M. (1978). Radnik, kultura i slobodno vrijeme. *Andragogija*. 24(10-12), 50-62

- Matijević, M. (1996). Adolescents in correspondence school. U: *Lifelong Learning – Open Learning – Distance Learning. 1996 EDEN Conference* (Ed. J. Frankl & O'Reilly). Poitiers: EDEN, 182-185.
- Matijević, M. (2015). Digitalni mediji i medijski odgoj u školi (177-196). U *Odgoj u školi*, Uredili Siniša Opić, Vesna Bilić i Marko Jurčić. Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Mlinarević, V., Miliša, Z. i Proroković, A. (2007). Slobodno vrijeme mladih u procesima modernizacije – usporedba slavonskih gradova i Zadra. *Pedagogijska istraživanja*, 4(1), 81-99-
- Mlinarević, V. i Brust-Nemet, M (2012). *Izvannastavne aktivnosti u školskom kurikulumu*. Učiteljski fakultet Sveučilišta u Osijeku.
- Miljković, D. (2009). *Pedagogija za sportske trenere*. Zagreb: Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Mišigoj-Duraković, M. (2000). *Biološki aspekti aktivnog provođenja slobodnog vremena, slobodno vrijeme i igra*. Zagreb: Fakultet za fizičku kulturu Sveučilišta u Zagrebu.
- Moris, P., Lawrence Aber, J., Wolf, Sh. & Berg, J. (2012). *Using Incentives to change how teenagers spend their Time*. New York: MDRC.
- Mundy, J. (1998). *Leisure Education*. Champaign, IL., SagamorePublishing.
- Opaschowski, H. W. (2006). *Einführung in die Freizeitwissenschaft*. Wiesbaden: VS, VerlagfürSocialwissenschaften.
- Opaschowski, H. W. (1996). *Pädagogik der freien Lebenszeit*. (3., völligbearb. Auflage). Opladen: Leske und Budrich.
- Preporuka europskog parlamenta i savjeta od 18. 12. 2006. o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje (2010). *Metodika*, 11(20), 169-173.
- Previšić, V. (2000). Slobodno vrijeme između teorije i odgojne prakse. *Napredak*, 141(4), 403-410.
- Prskalo, I. (2013). Kinesiological activities and leisure time of young school-age pupils in 2007 and 2012. *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*. 15(1) 109-128.
- Sivan, A. i Ruskin, H. (2000). *Leisure Education: Community Development and Pupulations with specijal Needs*. New York: CABI Publishing.
- Suzić, N. (2005). *Pedagogija za XXI. Vijek*. Banja Luka: TT-Centar.
- Šiljković, Ž., Rajić, V. i Bertić, D. (2007). Izvannastavne i izvanškolske aktivnosti. *Odgojne zanosti*, 9(2), 113-145.
- Tolić, M. (2009). Medijska kompetencija kao prevencija pri sprječavanju medijske manipulacije u osnovnim školam. *Medianali*. 3(6), 195-212.

Napomena: Ovaj rad je objavljen u Zborniku radova HUMANSITIČKO I EMANCIPATORSKO VASPITANJE. Banja Luka: Filozofski fakultet Univerziteta u Banja Luci, str. 89-107.